

Женя Жекова (Шумен)

КРЪСТЪТ ВЪРХУ БЪЛГАРСКИТЕ СРЕДНОВЕКОВНИ МОНЕТИ

Сливането на християнската религия и държава поражда концепцията за Божия наместник на земята - владетеля. Той е изобразяван със знаците на владетелско достойнство, получени от Бога, и доказващи неговата легитимност - както пред поданиците, така и сред останалите християнски владетели. Тази традиция, създадена и оформена във Византия, е следвана от нашите царе през цялото съществуване на българската държава.

Едни от най-достоверните са изображенията на царстващи личности от нашата история, запазени върху отсечените от тях монети. Българското монетосечене, което възниква през XII в., се придържа към правилата на византийското. Затова българските владетели, които са изобразявани с инсигнии като на византийските императори, използват същите сюжети и символи, но пречупени през техния политически мироглед. Идеологическата същност на българските средновековни монети е напълно подчинена на християнската религия. Това става причина водещ винаги да бъде сюжетът на лицевата страна, който задължително е религиозен. Освен представянето на Иисус Христос, Богородица и светците покровители на царското семейство, присъства и изображението на кръста. Среща се поставен върху скиптри, сфери, корони, но също и като самостоятелен символ, заемащ лицевата страна на монетите. В този вид той е използван като монетен тип само за медните и билонови номинали, докато при сребърните водещо е изображението на Христос и Богородица.

Иконографията на кръста върху монетите е наложена във Византия при император Тиберий II Константин (578-582) за златния номинал (солид). Представен е кръст със стъпаловиден пиедестал, символизиращ Голгота. По-късно е използван от неговите наследници, а при императорите иконоборци се превръща в главен монетен тип за сребърния номинал. Кръстният знак става емблематичен за т. н. анонимни фолиси от периода X-XI в., чиито сюжети са почти изцяло религиозни.¹ Присъства също при

¹ Ph. Grierson. Catalogue of Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection., vol. III, Part 1, Washington, 1973, p. 175-176.

монетите на Комнините и Палеолозите.² Тогава стават характерни изображенията на династически емблеми, монограми и символи, традиция, която наблюдаваме и в българското средновековно монетосечене от XII-XIV в.

Освен за размяна, парите са използвани и за да афишират властта на владетеля, от името на който са пуснати в обръщение. Поради тази причина изображенията от българските средновековни монети са всъщност отражение на епохата, в която са отсечени.

Развитието на кръста като монетен тип е представено в таблична форма, където графично са изчертани видовете изображения, срещани върху българските средновековни монети (табл. 1). Разгледани са според класификациите на Вл. Пенчев³, основаваща се на извършената от него типологизация на българските средновековни монетосечения, и по тази на К. Дочев⁴, базираща се на монетите от столицата Търново - главния монетен двор на българските царе. Вzeti са под внимание и произтичащите от това различия в изчертаванията на кръста и най-вече в датировката на монетните типове.

Първият български владетел, който използва кръста като монетен тип, е цар Константин Асен (1257-1277), чието монетно производство има реформен характер.⁵ Въпросният монетен тип - равнораменен кръст, с разширени в краищата рамене, е с по-висок тегловен стандарт от предхождащите го. Това е повлияно от стандарта на първите емисии византийски медни скифати, отсечени след възвръщането на Константинопол към Византия през 1261 г., което поставя неговото отсичане след тази година.⁶

Началните години от управлението на скопския болярин са свързани с утвърждаване на престола, като от узурпатор той се превръща в легитимен владетел. Легитимността се осъществява чрез брака, който сключва с внучката на Иван Асен II.⁷ От друга страна, срещу него застава законният претендент - Мичо Асен, който се оттегля в родовото владение на Асеновци - Преслав. Докато пребивава там той отсича една емисия медни монети, на

² S. Bendall, P. Donald. The Later Palaeologan Coinage., London, 1979.

³ Й. Юркова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети., С., 1990.

⁴ К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в., В. Търново, 1992.

⁵ Й. Юркова, Вл. Пенчев., Цит. съч., с. 91.

⁶ Пак там, с. 88.

⁷ Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България (VIII-XIV в.), С., 1999, с. 507-517.

които е представен като български владетел.⁸ Титулт цар фигурира и върху бронзовата матрица за восъчни печати, скрепявала кореспонденцията му.⁹ По-късно той се оттегля във Византия, а Константин Асен остава единственият законен владетел. Това е моментът, в който отсича въпросните монети, на които е изобразен седнал на трон със знаците на владетелско достойнство, коронясван от Божията десница. Датировката на монетния тип съвпада с разгледаните събития.¹⁰

Изображение на кръст е поставил върху единствената си емисия медни монети и цар Тодор Светослав (1300-1321). През 1304 г. той разгромява византийската армия край Скафига и Виза, с което голяма част от крепостите и селищата по Черноморието и Странджа са върнати за България. Вероятно в чест на този успех са отсечени и медните му монети, върху които е представен като триумфиращ конник под символа на кръстния знак.¹¹ Той е равнораменен, двойно очертан, украсен с бисери в края на ъглите. Сходната иконография с монетите на Константин Асен навежда някои на мисълта за заимстване на изображенията от високотегловните Константинови скифати, все още популярни сред населението.¹² Едва ли това е причината, като се има предвид, че в края на своето управление Константин Асен губи не само територии (отвоювани по-късно именно от Тодор Светослав), но и престола си.

Върху най-често срещания меден номинал на цар Михаил III Шишман Асен е поставено изображение на патриаршески кръст, в долната част на който има по една многолъчна звезда, а при някои екземпляри в горната надпис IC XC. Другата страна е заета от монограма на владетеля. Характерно за монетосеченето на управляващия по това време Византия Андроник II Палеолог (1282-1328) е налагането на монограма на Палеолозите като иконографски мотив, а така също и употребата на патриаршески кръстове.¹³ Въпросният монетен тип се датира след 1326 г., като производството е продължило не повече от 2-3 г.¹⁴

⁸ **Ив. Йорданов.** Монетосеченето на Мичо Асен (1256-1263) във Велики Преслав. - Нумизматика, 1981, 4, с. 21-41.

⁹ **Ив. Йорданов.** Печатите на преславските владетели (893-971)„ С., 1993, с. 20-21.

¹⁰ **Й. Юркова, Вл. Пенчев.** Цит. съч., с. 88.

¹¹ **К. Дочев.** Цит. съч., с. 87.

¹² **Й. Юркова, Вл. Пенчев.** Цит. съч., с. 106.

¹³ **S. Bendall, P. Donald.** Op. cit., p. 54, № 29.

¹⁴ **Й. Юркова, Вл. Пенчев.** Цит. съч., с. 122.

На 13.V.1327 г. край Черномен се сключва съюз между българския цар и младия Андроник III насочен срещу нарастващата мощ на Сърбия, а от друга страна - срещу застаряващия вече император Андроник II.¹⁵

Голямата амбиция на този български владетел - тронът в Константинопол, мечта на няколко негови предшественика, трябва да се търси в отсичането на тази емисия монети. Развръзката идва през 1328 г., когато короната на Византия е отнета от Андроник III, а пътят на Михаил III Шишман - пресечен завинаги. Краят на тези амбиции поставя началото на следващия монетен тип, който отразява друга линия в политиката на българския цар.

Четиридесетгодишното управление на Иван Александър (1331-1371) го превръща не само в най-дълго управлявалия български цар, но и във владетеля, осъществил най-мощното монетно производство. Върху многобройните монетни типове (16) изображението на кръста става почти константно и това го превръща повече в иконографски мотив, отколкото в символ. Освен столичната монетарница, ателиета са разкрити и в по-големите градски центрове - там, където нуждата от пари е била най-голяма. Първите медни емисии, отсечени в Търново с изображение на кръст са от периода 1331-1337 г.¹⁶ Този начален етап от властването на Иван Александър е сред успешните моменти в дългото му управление - сключен е съюз със Сърбия, ликвидирана е враждата с вуйчото на царя - Белаур, подготвен е династичен брак на престолонаследника Михаил Асен с дъщерята на Михаил VIII Палеолог. Кръстът върху тези монети символизира гървото на живота - равнораменен, с уширени краища на раменете, и богато декориран с акантови листа и растителни орнаменти.

Интерес предизвиква изображението на кръстния знак върху отсечените в шуменската монетарница два типа монети, където неговата семантична натовареност е свързана с конкретно историческо събитие.¹⁷ През 1359 г. в Търново се провежда църковен събор срещу „хулителите на светите икони и животворния кръст“. След приключването на събора е издаден специален документ, вероятно скрепен с отсечените

¹⁵ **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 565-566.

¹⁶ **Й. Юркова, Вл. Пенчев.** Цит. съч., с. 139-140.

¹⁷ **Ж. Жекова.** Медни монети на Иван Александър (1331-1371), сечени в шуменската монетарница. - ИИМШ, X, (под печат).

възпоменателни емисии. Още повече, че върху анонимния тип е представен предводителят на ангелското войнство - Св. Архангел Михаил. Кръстът е равнораменен, с широко профилирани рамене, в някои случаи разтроен в основата, украсен с бисери или с раздвоени краища на раменете. Между тях е вместен надписът IC XC H K.¹⁸

Кризата, която настъпва на Балканите след успешните завоевания на османците, намира отражение в монетосеченето на Иван Шишман. Намаленият приток на сребро вследствие на загубени територии принуждава българския владетел да въведе нов номинал - билоновия. Водещо става изображението на равнораменен кръст, пресечен в средата с по-малък - андреевски. Изображение на този кръст срещаме и върху монетите на Андроник II и Михаил IX Палеолог.¹⁹

При по-късните, вече чисто медни, емисии на Иван Шишман, иконографията от билоновия номинал е запазена. В символиката на това кръстно изображение, като че ли е вложен целият смисъл на управлението на този последен търновски цар - борбата на кръста срещу полумесеца.

Въпреки, че Търновска България се явява буфер между напиратата турска опасност и Византийското царство, Иван Срацимир също поставя христовия символ върху един от типовете медни монети - равнораменен, с комвообразно извити краища на раменете и четири точки в средата. Този кръст символизира вярата в избавление от корабкрушението, което вече е сполетяло някои съседни държави. Същото използват и останалите балкански владетели - Андроник III, Владислав I, за които турската опасност е вече реалност.²⁰ Този монетен тип е произвеждан кратко време, за което съдим от малкото открити екземпляри, но той добива голяма популярност, която довежда до неговото имитиране.

Особено характерно за средновековното българско монетосечене е производството на имитативни медни монети през XIV в. в по-големите градски центрове. Имитирани са най-вече монетите на Иван Александър, на Иван Срацимир от типа: „кръст/монограм“ и хибриди между: „бюст от монетите на Иван Срацимир/кръст от монетите на баща му“.²¹ Задължително е спазвано правилото да не се копират монетите на управляващия в

¹⁸ К. Дочев. Цит. съч., с. 103.

¹⁹ S. Bendall, P. Donald. Op. cit., p. 64-87.

²⁰ Ibidem, p. 126, № 13.

²¹ К. Дочев. Цит. съч., с. 124-125.

момента цар. Това става причина върху голяма част от тези имитации да се представят безсмислени групи от черти и точки, само понякога наподобяващи човешки фигури. Начертаните кръстове (йерусалимски тип) се свързват с образите, символизиращи отвесните и подпорни греди в еврейските къщи, белязани с кръвта на агнеца и описани в Стария завет.²² В много от случаите изображението е върху едната страна, а върху другата - негатив на аверса.²³

Християнската традиция обогатява символиката на кръста, познат от дълбока древност, като го трансформира в събирателен образ на спасението и мъченичеството на Христос. Така той се превръща в нещо повече от олицетворение на самия Иисус, отъждествява се с неговата човешка участ, и дори - с личността му. Тази символика е възприета от българските средновековни владетели, които използват кръста като инициация на своята власт, дадена им от Всевишния, завоевания, постигнати в името на Христа, и властване над определения им от Бога народ в ролята на Божи наместници на земята.

• МОНЕТЕН ТИП •		
ВЛАДЕТЕЛ	ПО В. ПЕНЧЕВ	ПО К. ДОЧЕВ
КОНСТАНТИН АСЕН /1257-1277/	 1	 1
ТОДОР СВЕТОСЛАВ /1300-1321/	 2 3	 2 3
МИХАИЛ III ШИШМАН АСЕН /1323-1330/	 4	 4
ИВАН АЛЕКСАНДЪР /1331-1371/	 5 6 7 8 9	 5 6 7 8 9
ИВАН ШИШМАН /1371-1395/	 10	 10
ИВАН СРАЦИМИР /1356-1396/	 11	 11
ИМИТАТИВНИ МЕДНИ МОНЕТОСЪЧЕНИЯ ВЪЗНИКВАЮЩИ ОТ XIV в.	 12 12 12	 12 12 12 12

²² Ж. Шевалие, Ал. Геербрант. Речник на символите., С., 1995, 1, с. 563.

²³ Й. Юркова, Вл. Пенчев. Цит. съч., с. 202.

THE CROSS ON BULGARIAN MEDIAEVAL COINS

Zhenya Zhekova (Shoumen)

(summary)

The ideological essence of Bulgarian mediaeval coins is entirely under the sway of the Christian religion. In addition to images of Jesus Christ, Virgin Mary and patron saints of the royal family, the sign of the cross is also represented. Its iconography appears on Byzantine coins during the 6th century. As a monetary type it is present on copper and alloy coins of Tsar Constantine Assen, Theodore Svetoslav, Michael III Shishman Assen, John Alexander, John Shishman, John Sratsimir, as well as on imitation coins of the 14th century. Equal arm, patriarchal, St. Andrew's, anchor-like and Jerusalem crosses are the represented types. Thus, the cross turns from a personification of Jesus himself to a symbol of royal power bestowed by God on the ruler.